

Čas smíření

Vilém Závada: Na prahu; Živote díky

IVA MÁLKOVÁ

Příspěvek na dnešní konferenci se vrací k závěrečné etapě života a tvorby básníka a člověka Viléma Závady. Sedmdesáté a osmdesáté roky, až do jeho smrti v roce 1982, znamenají skutečnosti, které jako by v sobě odrážely protikladnost a rozporuplnost, tíhu a pochyby i pády, kterým se Závada věnoval ve svých verších.

V roce 1970 vydává nakladatelství Československý spisovatel sbírku *Na prahu*¹, která se díky následujícím událostem – vstupu Viléma Závady do normalizovaného spisovatelského svazu, ocenění Státní cenou Klementa Gottwalda – stává více politickou než literární událostí.² V článkách adorujících autora k jeho sedmdesátinám i pětasedmdesátinám je Závada vyvazován z vazeb mezigenerace (Holan, Halas)³ a řazen do linie Neruda, Bezruč, Wolker. Závada se stává „velkým básníkem našeho socialistického dneška“, jenž „vidí šťastný lidský život a budoucnost ne jako dar, který přijde sám od sebe, ale jako výsledek cílevědomé společenské aktivity, společného dělného úsilí“⁴; je tím, kdo „dospívá k třídnímu pohledu na svět“⁵, je „básníkem stále mladým“⁶. Opěvují jej prázdnými, falešnými, patetickými frázemi.⁷

¹ V. Závada: *Na prahu*, in: *Básnické dílo* 4. Čs. spisovatel, Praha 1972.

² V. Ržounek píše: „Závada se svými verši přidává k těm, kteří ve vypjaté situaci pomáhají životu na práh nového dne. Básníkovo „na prahu“ dostává svůj nový a konečný smysl. Život naší země, který stál na prahu zkázy, vrací se do správného řečiště. Krize je překonána.“ – „Své srdce vkovat v bránu prajasu (Příspěvek ke genezi poezie Viléma Závady)“, *Literární měsíčník* 1980, č. 5, s. 47.

³ Výjimku nacházíme ve studii Marie Mravcové „Báseň a život“, *Čtenář* 1975, č. 5, s. 166–168, kdy je naopak tvorba všech tří autorů prostřednictvím Závady charakterizována: „stejně jako on zaznamenávají s přecitlivělou vnímavostí tragické aspekty doby“ (s. 166).

⁴ I. Skála: „Pětašedesátiny národního umělce Viléma Závady“, *Tvorba* 1970, č. 20, s. 10.

⁵ D. Pajurek: „Jubileum tvůrce Panychidy“, *Nová svoboda* 22. 5. 1970.

⁶ L. Budagogova: „Básnický profil Viléma Závady“, *Literární měsíčník*, 1974, č. 4, s. 91–92.

⁷ Václav Hons píše v souboru otevřených dopisů k Závadovým pětasedmdesátinám: „Čtěl a milován svým národem, laskán mateřštinou, která ve Vás nalezla svrchovaný výraz a spanilou podobu, následován tise a bojácně těmi mladšími, jejichž klopýtavý verš je nesměle a pln obdivu nakloněn nad řečištěm Vašeho díla.“ – „Myslím-li na básníka“, *Literární měsíčník* 1980, č. 5, s. 42.

Básnické dílo dovršuje Vilém Závada sbírkou *Živote díky*⁸ v roce 1977, padesát let od vydání své básnické prvotiny. Vítězslav Rzounek, když touto sbírkou uzavírá stať o genezi autorovy poezie, píše: „Vilém Závada, který vyšel z proletářské třídy, je básníkem cesty českého lidu k socialistickému vědomí a po nastolení dělnické moci je básníkem formování jeho socialistického charakteru.“⁹ Známe-li znění sbírky, je disparátnost právě vysloveného zřejmá. Sledujeme situaci, která se zdá být pro sedmé a osmé desetiletí dvacátého století v české literatuře mimo jiných příznačná a přízračná. Jako by skutečnost (lidé, tvorba – činnost) a hodnota (mravní, estetická) ztratily své opodstatnění. Jako by trvala jenom lživá virtuální realita, která rozkládá, kopíruje, znehodnocuje a padělá skutečnost.

Mezi kleštěmi vnitřního světa, kde se usiluje o poctivost a čistotu, a vnější falzifikující realitou se ocitl také Vilém Závada. Nechme nyní stranou pokus o hodnocení jeho nejednoznačných činů, vystoupení, fungování v organizacích ve sledovaném období. Domníváme se, že osobní svědectví a charakteristiky, které dávají podněty k zamyšlení i dostatek „stop“ k archivními dohledání a věcné argumentaci o konkrétních událostech, v nichž vystupoval podivu hodný introvert Vilém Závada, už podali Antonín Brousek¹⁰, ale zvláště Bedřich Fučík¹¹.

Pokusme se nyní bez politizujících ambicí přečíst dvě sbírky, jimiž Vilém Závada korunoval, platí-li ono finis coronat opus, svou původní básnickou tvorbu.

Sbírka *Na prahu* je rámována básněmi *S fanfárami pláče* a *Na prahu země*, předznamenávajícími témata, která budou zachycovat bytí od zrození ke smrti. Celková kompozice není dělena na oddíly, přesto tvoří několik celků¹², které dodávají sbírce nepravidelný, přerývaný rytmus. Celky obsahující vždy jen dvě básně přinášejí sbírce významové předznamenání následující části.¹³ Dojem ryt-

⁸ V. Závada: *Živote díky*. 2. vydání, Čs. spisovatel, Praha 1978.

⁹ V. Rzounek, c. d., s. 47.

¹⁰ A. Brousek: „Básník českého charakteru?“, in: *Podřezávání větve*. Torst, Praha 1999, s. 307–325.

¹¹ B. Fučík: „Melancholie milenece aneb Život ve dví“, in: *Čtrnáctero zastavení*. Melantrich, Praha 1992, s. 259–286.

¹² Jednotlivé celky jsou odděleny nejen bílou stránkou, ale i v obsahu tvoří „shluky“ básní. Budeme-li vyjadřovat vnitřní rytmus sbírky, pak můžeme jako klíč zvolit počet básní v celku, a pak by struktura vypadala: 2 – 7 – 2 – 4 – 4 – 2 – 1. O charakteru „dvoubášňových“ se ještě budeme zmiňovat.

¹³ Poslední taktó koncipovaná část (s básněmi *Černý vzduch* a *Záchranný žebřík*) působí při srovnání s předcházejícími dvoubášňovými celky mnohomluvně a jako by pouze rozmělněovala a opakovala výše vyslovené. Sledujeme-li však, jak se v obou básních proměňují subjekty, já nahrazují on a my, pak se subjekt mění v oslovanou ty, je zřejmé, že je to poslední pokus o zobecnění individuální zkušenosti, že se básník pokouší naléhavěji sdělit své osobní poznání.

mické disproporce (ta v tomto případě souvisí také s disharmonií) dodávají sbírce nenadálé přechody pravidelně rýmovaných veršů k veršům volným, k prozaizujícím pasážím.

Naléhavost a osudovost sbírky je vyslovena hned na počátku. Básně *S fanfárami pláče* a *Odliv* jsou otevřenou, upřímnou a sebekritickou metaforou osudu jedince vklíněného do dramatických událostí dvacátého století, které spoluprožíval. V nich vnímáme jako jeden z dominujících motiv pláče. V kontextu celé sbírky jej pak můžeme vykládat v několika významech. Pláč je výrazem bezbrannosti. Pláč očisťuje. Pláč uvolňuje a posiluje. Pláč zůstává navždy právem privatissima. Pláč však neurčuje sbírku pouze v její tematické rovině, prostupuje i do oblasti žánrové. Pláč se stává planktem, žalmem.¹⁴

V této souvislosti už je nezbytné, abychom si připomenuli Závadovu činnost překladatelskou. Vztahovat básnickou sbírku *Na prahu* k předcházejícímu tvůrčímu vzepětí, k překladu *Knihy Jóbovy*¹⁵, na které se spolu se Závadou podílel Stanislav Segert, není nijak originální. Vazbu Závadovy deváté sbírky s biblickým textem najdeme už v Dostálově kritice z roku 1971¹⁶, Radko Pytlík ji připomíná ve své studii z roku 1975¹⁷, kde je básníková situace vykládána jako analogická k situaci Jóba.

Všechno tomu nasvědčuje i v naší analýze a interpretaci. Jóbovo jméno se „odvozuje od hebrejského kořene -j-b – být nepřítelem, znepřátelit si, ójéb – nepřítel. Jób je spíše ten, kdo je napaden, než ten, kdo někoho napadá“¹⁸; „(...) výmluvné jméno znamená **ohrožený**, (...) jde o tvar trpného rodu, který musíme do češtiny opsat asi jako ‚obklopený nepřátelstvím‘“.¹⁹ A v Závadových verších čteme:

¹⁴ Radko Pytlík už v souvislosti se Závadovou prvotinou píše: „Tragismu a hořkému pesimismu jeho obrazů, jenž pramení z celkové deziluze, je bližší litanická intonace jeremiád a biblických žalmů“ – „Vilém Závada“, *Česká literatura* 1975, č. 5, s. 415.

¹⁵ *Knihu Jóbova*. Přeložili Vilém Závada a Stanislav Segert. Čs. spisovatel, Praha 1968.

¹⁶ „Překladatel a lyrik se tentokrát zřejmě sešli v jedné osobnosti k dílu hluboce bytostnému. Nejde o ‚vliv‘, spíše o shodu dozrálého vnitřního ustrojení s monumentálním, osobně prožitým dílem“ – V. Dostál: „...horečka duše zanícené zdravím...“, *Tvorba* 1971, č. 20, s. 11.

¹⁷ „Básník, nesoucí v sobě, jako biblický Job, bolest a utrpení lidstva, vykupuje svou víru v život tvorbou, jež je naplněna touhou po tvůrčích kontaktech s ostatními lidmi“ – R. Pytlík, c. d., s. 423.

¹⁸ M. Balabán: „Hospodinovy odpovědi Jóbovi“, *Zpravodaj SKZ* 2001, č. 43, s. 10–14.

¹⁹ J. Heller: „Jób – tajemství utrpení“, *Zpravodaj SKZ* 2001, č. 43, s. 15–17. Milan Balabán ve výkladech jména pokračuje dále: „Ajjúb v Koránu zahrnuje arabskou slovní hříčku s avbáb – ‚ten, kdo se obrací k Bohu‘. Nestážný tvar jména (není to však zcela jisté) je Ajja-abu, což znamená ‚Kde je tvůj otec?‘“ – M. Balabán, c. d., s. 11. Pokud bychom pokračovali ve výkladu i z tohoto hlediska, pak bychom se ocitli v ohnisku dalšího výrazného tématu a osobního traumatu básníka – ztráty otce v první světové válce. Koncentrace zápasu za lidskou důstojnost s prvotním a trvalým existenciálním vykořeněním by pak ještě silněji zatížila už tak neunesitelnou situaci.

A kolem chodí lidé slepí a hluchí
na obě oči a na obě uši
ale i srdcem a duší
a bez touhy a citu jak eunuši
a nikdo nevidí a netuší

(báseň *Odliv*, s. 109)

Ruší mé spojení a přetrhají osudy
Přenesou na mě starosti a nemoci
Nasadí své rouby a navazují úponky

(báseň *Odliv*, s. 110)

Jan Heller při výkladu tématu starozákonní skladby říká: „Jóbova postava je literárně teologická stylizace hlubokých duševních zkušeností na **samém pomezí života**“ (zdůraznila I. M.). A báseň *Na vrcholu let* obsahuje následující osmiverší:

Tak stojím na prahu, neboť jsem po večeři,
tak stojím na prahu, neboť jsem na konci,
tak stojím na konci, tak stojím na prahu
veliké noci, v které se blýská,
a nebe se chvěje mrazením světla
a mě v ní mrazí nesmírná tíseň,
úzkost mi lisuje srdce
a v těle podvazuje žíly.

(s. 118)

Slyšíme silné, rozhodné, nezlomené Já. Vzepjalo se k vyznání, které je pokáním i vášnivou obhajobou; je předsmrtným zápasem o spásu a naději, třeba jen před sebou samým. Dvojí anaforické opakování verše „Tak stojím na prahu“ umocněně jeho epanostrofickou polohou ve třetím verši vzbuzuje dojem přikování až zkamenění. Děje se tak u subjektu, který je charakterizovatelný pohybem, kdy chůze zaručuje návrat k rytmu života, stává se prostředkem harmonizace, vede „k oázám ticha“ (s. 111).

Vezmeme-li v úvahu, že závěr prvních šesti poloveršů ve sledovaném úryvku zní „na prahu, na prahu, na konci“ a „po večeři, na konci, na prahu“, je nutné se zastavit u zdůrazněné večeře. Její motiv obsadil ve verši pozici, která měla patřit, pro zdůraznění absolutního sevření v hraniční situaci, výrazu na

konci. Večeře v sobě tedy obsahuje stejné rozhraní. Je aktem poslední večeře. Jen není určitelné, zda ustrnutí postihlo toho, kdo zradil, či toho, kdo je zra-
zován.

Závada opakuje situaci absolutního sevření jinak v následujícím závěrečném
pětiverší básně: „rychlými kroky“ (tady už se znovu vrací dynamika chůze!, ale
patří tomu, co přichází) „se přiblížil večer, / tma stoupá od země, tma padá z ne-
be, / valí se z východu i západu, / staví vysokou černou zeď / a mě v ní uzaví-
rá“ (báseň *Na vrcholu let*, s. 118). Verše ze sbírky *Na prahu* jsou metaforickým
rozvedením dvojverší, které Závada použil při překladu *Knihy Jóbovy*:

El²⁰ mi zahradil cestu, takže nemohu jít,
a na pěšinu mi rozprostřel tmu.

(XIX, 8, s. 47)

Metafora použitá ve sbírce *Na prahu* se stává jinotajem. Přírodní princip je zde
synekdochou boha.²¹

Citovaná pasáž pokračuje v *Knize Jóbově* verši: „Svlékl ze mne čest, / s hla-
vy strhl korunu. / Podkopal mě ze všech stran, takže musím jít, / mou nadějí vy-
vrátil jako strom“ (XIX, 9, 10, s. 47). Vyjadřují přesně výchozí pozici subjektu
i pro sbírku *Na prahu*. Okamžik poznání, prozření, pochopení mezní a neopa-
kovatelné situace. Navozuje vědomí zoufalého konce, v němž příliš neprosvitá
naděje na pochopení.

Jób vydával ve svém dramatu svědectví o sobě, aby dokázal, že je bezúhon-
ný, přímý a že se vždy vystříhal zlého. Zůstával, ač navštíven přáteli, ve svém
zápase sám, opuštěný, jen se svou bolestí.²² Jóbovo utrpení shodně s utrpením
„já“ sbírky *Na prahu* je však nezastupitelné. Zbývá pokusit se vyslovit všechnu
bolest. Zbývá nalézt a popsat okamžiky, které přes všechno zoufalství povedou
k uznání,²³ že „já“ bylo spravedlivé. Tak se nejen básnické „já“ vydává na ces-
tu, pěší pouť, aby ospravedlnilo sebe sama.

²⁰ El – starobylý semitský výraz pro Boha.

²¹ Odvahu vydat se při analýze díla Viléma Závady i tímto směrem mi dodává citovaná esej B. Fučíka ze *Čtr-
náctera zastavení*. Ona umožňuje s další dimenzí, porozuměním číst a interpretovat sbírku *Na prahu*.

²² „Já už nemohu dál a nemohu též zpět. / A vlastně nevím, kam jsem to měl jet. / Vléť ptáček do klece a už z ní
nevyletí. / Spletl si cestu věčný cestovatel. / Jezdil si a létal celý život sám. / Nikde neměl stání, nikde nebyl
doma. / Až jednou zatoužil schoulit se v koutečku / a zbloudil v úzké slepé ulici.“ (Báseň *V pohraniční stani-
ci*, s. 123.)

²³ Při výkladech sporu mezi Jóbem, Bohem a bližními zaznívá věta: „Je proto nutno rozumět textu tak, že Jób
touží po uznání své spravedlnosti Bohem i lidmi“ – *Starý zákon*. Překlad s výkladem. Svazek 8. „Jób“. Kalich,
Praha 1981, š. 150.

Otlačen a otlučen, pomačkán a ušpiněn,
napolo v dřímotách a napůl probuzen,
až na smrt unaven a dávno přežitý
zvedám se z mrákovy, rozmílán v žernovu
svítajícího dne, který mě rozdrťí.

Slepě a po pudu se dotýkám svých ran,
všech operačních švů, jizev a zlomenin,
políčků hanby, krvavých spálenin,
sekerou přetátých, z kůže sedřených kořenů,
až ve tmě nahmatám obnažený lom duše.
(...)

(báseň *V pohraniční stanici*, s. 121)

Vytvoříme-li si u sbírky *Na prahu* přehled jejich motivů a pokoušíme-li se o výčet určujících témat, nenalzáme, v kontextu tvorby Viléma Závady, nic překvapivého. Vrací se k obrazům rodného Ostravska, citacemi odkazuje k tvorbě Petra Bezruče, zobrazuje lidské srdce mezi vírou a beznadějí, krajinu v žáru léta a zrání, okamžiky klidu a ticha, převádí krajinnou scenerii na lidské nitro, hledá opory pro vyjádření vnitřní jednodlosti a celistvosti „já“ i člověka obecně, sleduje krajinu, člověka i lidstvo v situaci krajního ohrožení, znovu a naléhavě sděluje bolestný prožitek války. Ve sbírce *Na prahu* se snad objevují ve vypjatějším kontrastu. Mají hodnotu svědectví. Jsou opakovány s větší naléhavostí a úpěnlivou touhou, aby byly správně pochopeny, aby ukázaly jak vnitřní sílu a nezlomnost, tak utrpení.

Závadovo utrpení je pozemské. Chůze se stává vyrovnávajícím pohybem. Slunce a příroda trvale získávají transcendentní hodnotu. Je zřejmé, že básníka oslovuje vše, co se pozvedá, vztyčuje, klíčí, vzpíná, ono vertikální.²⁴ S tím souvisí také další možný výklad: ztotožnit potřebu směřovat vzhůru s duchovní dimenzí, která chce ve výšinách nalézat svou oporu, ztotožňovat ji s Bohem.

Jak chlapec jsem chodil pod baldachýnem nebe
a dodnes chodím na pouť za jedním obrazem
a v sobě jednu krouhev nosím

²⁴ „Nebe žlutavým okem hypnotizuje zem / a ta se v transu vzpíná horami i vodami / Stoupá po úponcích révy i po žebříčku polním / a z trávy posečené na lukách se zvedá vůněmi“ (báseň *Slavnost léta*, s. 155).

Vlaje z ní slunce s bílými paprsky mečů
a štědrě rozevřenou dlaní rozsévače

Z nesmírné výše hledí na život a na smrt
Zdaleka i zblízka dává nám své požehnání

V zářivém třpytu sváří nebesa i moře
Rozpadlé skály mění v majestát hor

V přeludném zrcadlení na vrcholu léta
spájí paláce vůní s terasami oblak
stařecky svrasklé balvany s nahou pletí vod

(...)

(báseň *Pod sluncem*, s. 153)

Sledujeme-li Zavadovu básnickou cestu dále, pak je zřejmé, že poslední sbírka *Živote díky* je výrazem toho, co Bedřich Fučík nazývá „niterné volání po koušičku dobra“²⁵. Jako by básník po chvílích nejhlubšího zoufalství vykročil k naději. Nic z předchozího není zapomenuto,²⁶ jen jsou ke slovu přizvána témata, která tvořila a tvoří i v exteriéru existence oporu.

Básník se soustřeďuje na prožitky a požitky, které může člověk na zemi, mezi nebem a zemí prožívat. Vrací se k okamžikům štěstí, které prostředkuje příroda. V analogiích s přírodními ději, příběhy blízcími se bajkám či exemplům, připomínkou biblických osudů vyslovuje úvahy o přirozenosti údělů. V gnómách (srovnej báseň *Kaleidoskop*), v pointě puškinského sonetu (báseň *Tráva na troskách*) se znovu pokouší zobecnit svá pozorování člověka, lidského pokolení, s nímž sdílel své pozemské bytí.²⁷ Jeho existence jako by (v souladu s věkem) nalezla vnitřní smír a vědomě vykročila ke klidu.

²⁵ B. Fučík, c. d., s. 276.

²⁶ Srovnej: „Šťastné že chodím dýchám pluji / jdu na každou cestu jako na pouť / Našlapuji na zem oběma nohama / A v duši se nadnáším oběma křídly“ (sbírka *Na prahu*, báseň *S fanfárami pláče*, s. 106); „Usebrán / a sám v sobě stlačen / s krvavými křídly / vznáším se ve svých vnitřních nebesích“ (sbírka *Živote díky*, báseň *Nedělní výlet*, s. 14).

²⁷ J. Svoboda píše: „Neustále se vrací k základním skutečnostem, které tvoří život každého člověka, jeho myšlení se zakládá na přirozených antinomiích, jako je život a smrt, láska a nenávisť, světlo a tma, prázdnota a plnost, štěstí a zoufalství atd. Svou základní metodou pak Závada nejednou připomene myšlení starých řeckých filozofů, konkrétně Herakleita?“ – „Básníkovo dovršení cest“, in: *Ve stopách tvorby*. Profil, Ostrava 1986, s. 91.

Jak moře se jednou uklidnit
a celou duši slunce zrcadlit

(báseň *Kaleidoskop*, s. 46)

Píše-li Jiří Holý: „Vilém Závada po vrcholně existenciálně laděné sbírce *Na prahu* klesá do střední polohy mírného optimismu“²⁸, můžeme se domnívat po právě přednesených analytických vstupech a výkladech, že v kontextu Zavadovy tvorby neznamená cesta od předposledního k poslednímu opusu pokles, ale cestu smíření, bolestné nalezení klidu na horizontále v blízkosti tolikrát vzývaného slunce – a zapíraného Boha.

²⁸ J. Holý: „Česká literatura 1970–1990“, in: *Český Parnas*, Galaxie, Praha 1993, s. 16.